

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

از سری بحث‌های تفسیر تربیتی | ۲

نشر موسسه اشراق و عرفان | ۱۵

- سرشناسه : اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ -
- عنوان و نام پدیدآور : ضمیر ناخودآگاه در قرآن / علیرضا اعرافی؛ تقریر سیدنقی موسوی.
- مشخصات نشر : قم: موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان، چاپ دوم؛ ۱۳۹۹.
- مشخصات ظاهری : ۲۱۶ ص.: جدول، نمودار.
- فروست : نشر موسسه اشراق و عرفان؛ ۱۵... سری بحث‌های تفسیر تربیتی؛ ۲.
- شابک : ۴۰۰۰۰۰ ریال: ۵-۴-۹۴۱۲۹-۶۰۰-۹۷۸
- وضعیت فهرست نویسی : فیپا
- یادداشت : کتابنامه.
- موضوع : قرآن -- روان‌شناسی
- موضوع : ناخودآگاهی -- جنبه‌های قرآنی
- موضوع : ناخودآگاهی
- شناسه افزوده : موسوی، سیدنقی، ۱۳۵۷ -
- رده بندی کنگره : ۱۳۹۹ ض ۷ الف / ۲۵ / ۱۰۳ BP
- رده بندی دیویی : ۲۹۷ / ۴۸۵
- شماره کتابشناسی ملی : ۳۵۵۴۷۰۸

ضمیمہ ناخود آگاہ در قرآن

علیرضا اعرافی

ضمیمہ ناخودآگاہ درقرآن

علیرضا اعرافی

تقریر: سید نقی موسوی

ناشر: انتشارات موسسہ اشراق و عرفان • امورہنری: حسن مختاری • ویراستار: محمد خیری • نوبت و تاریخ چاپ: دوم، زمستان ۱۳۹۹ • لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ اسراء • شمارگان: ۵۰۰ نسخہ • قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

کلیہ حقوق برای موسسہ اشراق و عرفان محفوظ است.

ایران، قم، خیابان معلم، کوچہ ہشت، کوچہ شہید محقق، پلاک پنجاہ و نہ صندوق پستی: ۴۴۴۵ - ۳۷۱۸۵

تلفن: ۰۲۵ + ۳۷۷۴۸۵۴۰

نمبر: ۰۲۵ + ۳۷۷۴۸۵۴۱

www.eshragh-erfan.com

info@eshragh-erfan.com

ISBN: 978-600-94129-4-5

فهرست مطالب

۱۱.....	سخن موسسه.....
۱۳.....	پیشگفتار.....

فصل اول: کلیات پژوهش / ۱۷

۲۰.....	۱. انسان‌شناسی قرآنی.....
۲۲.....	۲. ضمیر ناخودآگاه؛ بخش ناپیدای روان انسان.....

فصل دوم: آیه «سَرَّ و اخفی» / ۲۹

۳۵.....	۱. شمول علم الهی به دنیای درون و برون.....
۳۶.....	۲. مفهوم «جهر».....
۳۷.....	۳. مخاطب آیه.....
۳۸.....	۴. مفهوم «قول».....
۴۰.....	۵. جزای شرط.....
۴۰.....	۶. متعلّق جهر.....
۴۱.....	۷. مفهوم «سَرَّ» و «خِفاء».....

۸. مفهوم «اخفی» ۴۲
- ۱) اقوال مفسران درباره معنای «سز» و «اخفی» ۴۳
- ۲) «سز» و «اخفی» در روایات تفسیری ۴۴
- ۳) قلمرو روان‌شناختی یا هستی‌شناختی برای «اخفی» ۴۸
- ۴) لایه‌های نفس، مدلول التزامی آیه ۵۰
- ۵) تلاش برای تعیین مرز «سز» و «اخفی» در آیه ۵۰
- ۶) تبیین اجتماع «سز» و «اخفی» ۵۶
- ۷) شمول «اخفی» نسبت به قوای نفس ۵۷
- ۸) عدم اثبات تئوری خاص روان‌شناختی و عرفانی ۵۹
۹. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۶۰

فصل سوم: آیه حیلوله / ۶۱

۱. معنای «اعلموا» ۶۸
۲. اختیاریت علم ۷۱
۳. نظام اولویت‌های تحصیلی ۷۲
۴. معنای «یغول» ۷۴
۵. معنای «الْمُرء» ۷۷
۶. مفهوم «قَلْب» ۷۸
۷. اقوال مفسران در تفسیر «حیلوله» ۸۱
۸. تفسیر روایات از مفهوم «حیلوله» ۸۴
۹. تحقیق در مسئله ۸۶
- احتمال اول: «مرء» یعنی روح؛ «قلب» یعنی نفس با تمام قوایش ۸۷
- احتمال دوم: «مرء» یعنی انسان؛ «قلب» یعنی نفس با تمام قوایش ۸۹
- احتمال چهارم: نمودها و مصادیق مختلفی دارد ۹۲
- احتمال پنجم: «مرء» یعنی انسان؛ «قلب» یعنی آگاهی‌های آدمی ۹۴
- احتمال ششم: حیلوله بین قلب سلیم و مشتبهیات نفسانی ۹۵
- احتمال هفتم: حیلوله تشریحی ۹۷
- جمع‌بندی ۹۸
- بررسی احتمالات ۹۸

فصل چهارم: آیات تذکر / ۱۰۱

۱. مفهوم‌شناسی «ذکر» و «تذکر»..... ۱۰۵
- حالات نفس (جهل، نسیان، غفلت، ذکر)..... ۱۰۶
۲. کاربردهای واژه «ذکر»..... ۱۰۸
- (۱) ذکر زبانی..... ۱۰۸
- (۲) ذکر عملی..... ۱۱۰
- (۳) اسباب ذکر..... ۱۱۰
۳. تذکر به توحید؛ تعلیم یا یادآوری؟..... ۱۱۲
- احتمال اول: تعلیم آگاهی‌های بالقوه..... ۱۱۵
- احتمال دوم: مطلق تعلیم..... ۱۱۵
- احتمال سوم: تذکر به معنای یادآوری..... ۱۱۶
- احتمال چهارم: یادآوری به مؤمنان غافل و فراموشکار..... ۱۱۶
- احتمال پنجم: یادآوری معلومات و داشته‌های ارتكازی..... ۱۱۶
- احتمال ششم: یادآوری معلومات تفصیلی..... ۱۱۷
- احتمال هفتم: یادآوری آگاهی‌های پیشین..... ۱۱۸
- احتمال هشتم: دیدگاه برگزیده..... ۱۱۸
۴. بحث و جمع‌بندی..... ۱۲۱
- (۱) مدلول مطابقی و اقتضایی..... ۱۲۱
- (۲) نسبت تعلیم و تذکر..... ۱۲۲
- (۳) نسبت این نتایج با آیات «لَتَعْلَمُونَ شَيْئًا»..... ۱۲۳
- (۴) جمع‌بندی دلالت آیات تذکر بر ضمیر ناخودآگاه..... ۱۲۴

فصل پنجم: آیات نسیان / ۱۲۵

۱. مفهوم‌شناسی «نسیان»..... ۱۲۷
- معنای اول: فراموشی..... ۱۲۷
- معنای دوم: بی‌اعتنایی به چیزی..... ۱۳۰
۲. بررسی آیات خودفراموشی..... ۱۳۱
- (۱) معنای «نسوا الله»..... ۱۳۲
- (۲) تبیین «نسیان خود»..... ۱۳۴

۱۳۶ رابطه خودفراموشی با خدا فراموشی..... (۳)

۱۳۶ جمع بندی فصل..... ۳.

فصل ششم: آیویّت نفس انسان / ۱۳۹

۱۴۱ وعده آیات انفسی..... ۱.

۱۴۲ (۱) معنای «سُئِرِهِمْ».....

۱۴۳ (۲) معنای «آیات».....

۱۴۵ (۳) معنای «أَفَاق».....

۱۴۵ (۴) معنای «انفس».....

۱۵۰ (۵) مرجع ضمیر در «أَنَّهُ الْحَقُّ».....

۱۵۱ (۶) معنای «یَتَبَيَّن».....

۱۵۲ (۷) جمع بندی و نتیجه گیری.....

۱۵۳ ۲. آیات انفسی برای بصیران.....

۱۵۶ ۳. روایات «من عرف نفسه فقد عرف ربه».....

۱۵۸ (۱) بررسی سند روایات.....

۱۶۰ (۲) معنای «عَرَفَ» و «نَفَس».....

۱۶۱ (۳) احتمالات در گونه شناسی «مَعْرِفِ نَفْس».....

۱۶۱ احتمال اول: معرفت علمی.....

۱۶۲ احتمال دوم: معرفت روان شناختی.....

۱۶۲ احتمال سوم: معرفت فلسفی.....

۱۶۳ احتمال چهارم: معرفت شهودی.....

۱۶۳ احتمال پنجم: معرفت اخلاقی.....

۱۶۵ احتمال ششم: معرفت تشبیهی.....

۱۶۶ احتمال هفتم: معرفت راقی تر از معرفت الله.....

۱۶۷ احتمال هشتم: دیدگاه برگزیده.....

۱۶۸ (۴) نسبت «تَسُوا اللّٰهَ فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ» و «من عرف نفسه فقد عرف ربه».....

۱۷۰ (۵) جمع بندی و نتیجه گیری.....

فصل هفتم: جمع بندی آیات / ۱۷۱

۱۷۳ ۱. پذیرش اجمالی ضمیر ناخودآگاه در قرآن.....

۱۷۶ ۲. لایه های نهان شخصیت.....

۳. تأثیر لایه‌های زیرین شخصیت بر رفتار انسان..... ۱۷۶
۴. امکان بازیابی سطوح ناپیدای شخصیت..... ۱۷۷

فصل هشتم: بازیابی و ارزیابی نظریه فروید / ۱۷۹

۱. ارکان مهم نظریه فروید..... ۱۸۱
- (۱) لایه‌های شخصیت انسان..... ۱۸۲
- (۲) نهاد؛ بخش اعظم شخصیت..... ۱۸۲
- (۳) نهاد؛ منبع غرایز..... ۱۸۲
- (۴) غریزه جنسی؛ بخش اصلی ناخودآگاه..... ۱۸۳
- (۵) نهاد؛ متشکل از بازخوردهای منفی و غرایز ارضاننده..... ۱۸۳
- (۶) نهاد؛ محل اضطراب و تعارض‌های درونی..... ۱۸۴
- (۷) مکانیزم‌های دفاعی..... ۱۸۵
۲. بررسی نظریه فروید..... ۱۸۶
- (۱) لایه‌های شخصیت؛ تعدد قوا یا تعدد نفوس؟..... ۱۸۸
- (۲) تعدد قوا یا وحدت در عین کثرت؟..... ۱۸۹
- (۳) میزان ناپیدایی لایه‌های شخصیت..... ۱۹۰
- (۴) میزان اثرگذاری لایه‌های پنهان شخصیت..... ۱۹۶
- (۵) جبرگرایی در نظریه فروید..... ۱۹۷
- (۶) تک‌عاملی یا چندعاملی بودن شخصیت..... ۲۰۰
- (۷) خیر یا شر بودن ذات انسان..... ۲۰۲
- (۸) ناخودآگاه نسبی و نیمه‌هشیار در آموزه‌های اسلام..... ۲۰۶
- (۹) زهی اسلام از فهم وارونه از خود..... ۲۰۷
- کتابنامه..... ۲۱۲

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دو چندان کرده است؛ نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه‌ی تئوریک خود به منظور تصمیم‌گیری و اجرا باید مبانی علمی لازم را در اختیار داشته باشد، و این عرصه‌ای است که حوزه‌ی علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ زیرا بدون گسترش مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، این نیاز پاسخ مناسب نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به‌منظور پاسخگویی به مطالبات روزافزون و برحق جامعه‌ی دینی، آنگاه به اثبات می‌رسد که در نظر داشت؛ اولاً تحولاتی جدید در مجموعه‌ی دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است، ثانیاً زندگی انسان معاصر به‌واسطه پیشرفت در علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تطوراتی شگرف شده است، ثالثاً شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه‌ی دینی قرار داده است تا به اهداف خود دست یابد؛ از این رو سرعت‌بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به‌منظور توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضروری می‌نماید.

«موسسه اشراق و عرفان» که فعالیت خود را از سال ۱۳۸۶ با نظارت علمی و ریاست عالی آیت‌الله اعرافی آغاز کرده است، در عین تأکید بر اصالت‌های حوزوی، سعی در رفع نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر دارد؛ از این رو مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه‌ی فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر مبنای روش اجتهادی در راستای نظام سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه‌ی فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند به ایفای نقشی مؤثر در این مجال بپردازد.

دستیابی به تعلیم و تربیت اسلامی، با بهره‌گیری از منبع غنی معارف الهی «قرآن کریم» است که به سرمنزل مقصود می‌رسد؛ این امر، ضرورت تلاش علمی برای «تفسیر تخصصی قرآن» را توجیه می‌نماید تا با کنار هم نهادن نتایج پژوهش‌های تفسیر تربیتی قرآن کریم و احادیث شریفه و نیز فلسفه اسلامی، راه برای طراحی «نظام تربیتی اسلام» هموار شود. استاد اعرافی در جلسات درسی که با عنوان «تفسیر تربیتی» تشکیل دادند، تأمین این پیش‌نیاز اساسی نظام تربیتی اسلام را دنبال نمودند.

«مؤسسه اشراق و عرفان» برخود لازم می‌داند از حضرت آیت‌الله اعرافی که با دروس تفسیر تربیتی قرآن و بذل عنایت در نظارت و ارزیابی نهایی، امکان تولید این اثر را فراهم آورده‌اند، تشکر کند. همچنین از تلاش‌های حجت‌الاسلام سیدنقی موسوی، در تقریر این اثر و نیز از زحمات حجت‌الاسلام صمد سعیدی در ارزیابی این اثر تقدیر می‌شود.

امید است صاحب‌نظران و اندیشوران حوزه و دانشگاه، موسسه‌ی اشراق و عرفان را به‌منظور بهبود تولیدات علمی آینده، از نظرات و پیشنهادات سازنده‌ی خود محروم نسازند.

پیش‌گفتار

قرآن کریم، بزرگ‌ترین معجزه پیامبر اسلام ﷺ و معارف بلند آن، در علوم اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شکل‌گیری دانش تفسیر قرآن، تاریخی به درازای عمر دین اسلام دارد. تفسیر قرآن در یک نگاه کلان به دو شاخه یا رویکرد «تفسیر ترتیبی» و «تفسیر موضوعی» تقسیم می‌شود. موضوعات متنوعی را می‌توان در سایه آیات قرآن کریم مورد توجه قرار داد. موضوعاتِ مصرّح در قرآن کریم، راحت‌ترین و پرشمارترین گونه تفسیر موضوعی‌اند؛ مانند آنکه با گردآوری مجموعه آیاتِ مرتبط با قیامت و احوال آن، پژوهشی قرآنی درباره قیامت و احوال آن تنظیم شود؛ اما با دگردیسی موضوعات زمانی و مکانی و تحولاتِ هر عصر، موضوعاتی غیر مصرّح و غیر منصوص در قرآن، ذهن قرآن‌پژوهان و مفسران را به خود مشغول می‌کند تا «اعجاز علمی» قرآن را در این موضوعات بررسی کند. از این منظر، «تفسیر علمی» قرآن به شاخه‌هایی همچون تفسیر روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، مدیریتی، اقتصادی، تربیتی، سیاسی و... قابل تقسیم است.

«ضمیر ناخودآگاه» از مباحث مهم و مورد توجه در مجموعه علوم انسانی به‌ویژه در روان‌شناسی است که ردّپای آن را در شاخه‌های مختلف می‌توان مشاهده کرد؛ با این توضیح که بحث از وجود لایه‌های نهان در وجود انسان با مباحث انسان‌شناختی و علم‌النفس فلسفی گره خورده و ممکن است در اندیشه عرفانی فلسفی و نیز سنت اسلامی به بحثی انتزاعی تبدیل و حداکثر به دایره نخبگانی اعم از فلاسفه، عارفان و اسلام‌شناسان محدود شده باشد؛ اما در منظومه علوم انسانی، این بحث در شاخه‌های مختلف علوم انسانی منعکس شده و مورد استفاده قرار گرفته است. اساساً یکی از تمایزات علوم انسانی، تلاش این علوم برای عملیاتی‌سازی دستاوردهای پژوهشی است.

نشان‌گانِ نهانخانه ذهن و ضمیر انسان و تلاش برای اثرگذاری و بازشناسی تأثیرات عمدی و غیرعمدی بر آن در دانش تعلیم و تربیت به خوبی دیده می‌شود؛ آنجا که در حوزه برنامه‌ریزی درسی و برنامه‌ریزی آموزشی از برنامه درسی پنهان^۱، برنامه درسی نامرئی^۲ و نیز ضمنی^۳، غیررسمی^۴، غیرمستقیم^۵ و ناخودآگاه^۶ سخن به میان می‌آید. همچنین در دانش تبلیغات، روان‌شناسی تبلیغات، مدیریت به‌ویژه شاخه‌هایی همچون بازاریابی، از پیام پنهان تصاویر، رنگ‌ها، موسیقی و کلمات و تأثیر آن بر ناخودآگاه مشتریان و مخاطبان و میزان اثربخشی پیام‌های پنهان در تصمیم‌سازی و رفتارسازی آنان گفت‌وگو می‌شود. دامنه این بحث به شکل کاملاً کاربردی و عملیاتی و بسیار مؤثر، در تبلیغات تجاری^۷ و پیام‌های بازرگانی و نیز

1. Hidden Curriculum.

2. Invisible Curriculum.

3. Implicit.

4. Informal.

5. Indirect.

6. Unconscious.

7. Advertisement.

تبلیغات سیاسی و اجتماعی دولت‌ها (پروپگاندا)^۱ و نیز عرصه‌های جنگ روانی، جنگ اعصاب و جنگ نرم^۲ کشانده می‌شود. در روان‌شناسی اجتماعی و روابط میان فردی از زبان بدن^۳ و تأثیرات آن بر ناخودآگاه دیگر انسان‌ها بحث می‌شود. همچنین در ابتدای این فهرست باید از مباحث طولانی روان‌شناسی شخصیت در باب ناخودآگاه و اقسام آن (ناخودآگاه غریزی، جمعی و متعالی بنا بر دیدگاه‌های فروید، یونگ و فرانکل) نام برد.

کتاب حاضر با نظرداشت اهمیت تفسیر علمی به‌ویژه تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم و نیز با یادداشت اهمیت «ضمیر ناخودآگاه» با تمرکز بر نظریه فروید درصدد است نظریه فروید مبنی بر لایه‌های شخصیت انسان و ضمیر ناخودآگاه و نیز دیدگاه عارفان مسلمان مبنی بر «لطائف سبع» را به آیات قرآن کریم عرضه کند؛ از این رو، پس از بیان کلیات پژوهش، با واکاوی پنج دسته از آیات قرآن، مدل‌ها و برداشتهای آنها را کنار هم نهاده و جمع‌بندی‌ای را از آن ارائه داده و سپس به شکل ویژه، به بازخوانی و ارزیابی نظریه فروید با اتکا بر نظریات برداشت‌شده از آیات قرآن پرداخته است.

شایان ذکر است که مباحث پیش‌رو تقریر هفده جلسه از کلاس‌های تفسیر تربیتی آیت‌الله علیرضا اعرافی در سال‌های ۱۳۸۸ و ۱۳۸۹ در حوزه علمیه قم است. شیوه کار این بوده است که بر اساس متن پیاده‌شده از صوت‌های جلسات مذکور و نیز دست‌نوشته‌های مقرر در کلاس، نگارنده با اهتمام فراوان کوشیده است محتوای کلاس را با بیان و سبک نوشتاری خویش در متن کتاب پردازش کند و نیز با دغدغه و وسواس فراوان، تغییرات محتوایی و ساختاری را به هدف متقن‌سازی متن کتاب و ارتباط منطقی و سازوار مطالب به کار گیرد. گرچه به اقتضای مخاطبان حاضر در کلاس، نوع سخنرانی حضرت استاد، متنوع و دارای

1. Propaganda.

2. Soft War.

3. Body Language.

فراز و نشیب و احیاناً با پرسش و پاسخ حاضران همراه بوده است، اما مقّر سعی بلیغ خود را به کار گرفته است تا در حد امکان به محتوای القاشده در کلاس، وفادار بماند و هرگونه اضافات اعم از مصادر، مستندات، شواهد، ادله جدید، پردازش نو و احیاناً تعلیقه و نقد را تماماً در پاورقی بگنجانند. کتاب حاضر، پس از اتمام پژوهش و نگارش، توسط حضرت استاد ارزیابی و نظرات اصلاحی ایشان اعمال شده است.

همچنین لازم است از حجت الاسلام سعیدی، مدیر مؤسسه اشراق و عرفان به خاطر تذکر نکات سودمند و دیگر همکاران و نیز دست اندرکاران بخش انتشارات تشکر فراوان شود.

روشن است که مباحث پیش‌رو با نکته‌سنجی عالمان، روان‌شناسان و قرآن‌پژوهان کامل‌تر خواهد شد و اظهارنظرهای کارشناسانه و نقدهای دلسوزانه بر تکامل این اثر خواهد افزود.